

*Олександр Іванович КОЗІЙ,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії Дрогобицького державного
педагогічного університету ім. Івана Франка*

ПОЛЬСЬКА ШЛЯХТА ПОДІЛЛЯ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ І ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ МІЖ ПОВСТАННЯМИ 1830-31 І 1863 РОКІВ.

Важливість теми даної статті впливає із завдань наукового дослідження суспільно-політичних аспектів історії Правобережної України. Проблеми, які стоять перед сучасними вітчизняними науковцями, зумовлюють необхідність вивчення та осмислення впливу польської національної меншини на державне і політичне життя українських земель, що входили у ХІХ столітті до складу Російської імперії.

Аналізуючи стан наукового опрацювання досліджуваної теми, необхідно зазначити, що вивченням цієї проблеми вже у ХІХ столітті займалось чимало вітчизняних істориків. Найбільше послужили нагромадженню багатьох цінних матеріалів з історії, етнографії М.П. Драгоманов, П.П. Чубинський та інші видатні українські вчені і діячі культури. Українські автори, зокрема М.П. Драгоманов, піддавали ґрунтовній критиці концепції польської історіографії, особливо її намагання характеризувати Поділля як польський край.

Серед сучасних істориків, інтереси яких були близькими до теми нашого дослідження, необхідно назвати Г.И. Марахова та Л.В. Баженова, які досить глибоко вивчали польські повстання 1830 і 1863 років та їхній вплив на соціально-політичну ситуацію на Правобережній Україні.

В часи існування Речі Посполитої польський елемент на Поділлі був панівним, становище поляків було дуже міцним. Юридично й фактично належала їм першість в міських самоуправах. У Кам'янці, що був головним містом Поділля і центром провінції, поляки мали маґдебурзьке право, що забезпечувало їм провідне становище в місті. Інші національні общини, наскільки це було можливо, влаштовували свої справи за взірцем польського самоуправління в місті [10, 205-206].

Після приєднання Південно-Західного краю до Російської імперії становище поляків в певній мірі похитнулося. Російська адміністрація намагалася послабити польський вплив, обмежити права польської шляхти, особливо після повстання під проводом

Костюшка (1794 року). Ситуація дещо змінилася після смерті Катерини II у 1796 році. Павло I, бажаючи виправити, на його думку, несправедливе ставлення своєї матері (Катерини II) до Польщі, одразу ж після вступу на престол звелів негайно звільнити близько 11 тисяч поляків, висланих за участь у повстанні Костюшка. Новий цар також розпорядився повернути їм конфісковані і вже віддані в користування іншим власникам маєтки, відновив католицькі та уніатські єпархії. Відновлювалась дія Литовського статуту і судочинство польською мовою. З тих пір майже всі адміністративні і судові посади в південно-західних губерніях, на Поділлі зокрема, були зайняті поляками. [5, 232-274]. Так тривало до вступу на престол Миколи I (1825 рік), а по суті до часу польського повстання у 1830 році.

Після повстання російський уряд почав з підозрою ставитись до урядовців польської національності і польського дворянства взагалі. Було утворено особливе управління імперії. В місцевій адміністрації ставало все більше російських чиновників, які замінювали поляків. Так само росіяни зайняли більшість поліцейських посад. Про це свідчить листування генерал-губернатора із земськими повітовими справниками з 1852 року: „З доставлених мені (генерал-губернаторові – О.К.) Ямпільським і Брацлавським справниками відомостей про поліцейських службовців видно, що в обох повітах посади тисяцьких, а почасти і п'ятисотських, зайняті особами з колишньої польської шляхти. Внаслідок чого маю честь повідомити, що я (генерал-губернатор – О.К.) бажав би, щоб посади ці були замінені... особами переважно православного сповідання“ [2, – Спр. 2454. – Арк.2]. І вже у 1855 році ситуація тут значно змінилася. В рапортах земських справників Летичівського, Ушицького, Вінницького і Балтського повітів як правило зазначалось, що: „Католиків в числі поліцейських службовців у зв'язаному мені (земському справнику – О.К.) повіті немає, а посади тисяцьких заміщені особами православного сповідання“ [2, – Спр. 2729. – Арк. 6-53а].

Загалом державні посади навіть у нижчих ланках адміністрації, не кажучи про вищі, мали право займати лише ті особи, які довели своє право на дворянство у відповідних комісіях. Тих, хто ще не довів свого права, згідно указу від 3 грудня 1831 року, дозволено було приймати на цивільну службу лише канцелярськими службовцями 3-ої категорії. [8, 241].

25 червня 1840 року за підписом Миколи I вийшов указ, за яким усяка дія Литовського статуту припинялася, а навзамін запроваджувалось загальне російське законодавство [14, – Оп.347. – Спр. 245. – Арк. 31а]. Необхідність таких нововведень пояснювалась царською владою наступним чином: „...Першою і

найдевішою, з огляду дійсного положення цих губерній, справою було би єднання їх в законах і судочинстві з губерніями Великопольськими, бо тільки ця єдність зв'язує міцно масу народів, що складають великі держави. Можна вважати безпомилково, що поляки відчують себе повністю приналежними Росії тільки тоді, коли Литовський статут і польські конституції, що діють зараз у краю і котрі нагадують щоденно всім і кожному колишню Республіку, будуть замінені узаконеннями Російськими" [14, – Оп.347. – Спр.245. – Арк. 8-9].

Окрім заведення російських законів, проводились зміни і в судочинстві. Сам Бібіков робив усе для того, щоб обмежити принцип виборності суддів, і довів до того, що до часу залишення ним посади у 1853 році, виборних суддів було заледве половина. Перетворення в судочинстві не принесли жодної користі для правосуддя в краю. Суд став проводитись російською мовою і за російськими законами, проте зловживання від цього не зменшилися. Із громадського і головного, яким був суд згідно з Литовським статутом, він зробився закритим, канцелярським судом. Гарантії правдивості суду, що залежали від його гласності, зникли, і суди стали здійснювати канцелярії повітових судів і палат. Контроль адміністрації над судами був безсилим, а іншим він і не міг бути при системі закритого судочинства [13, 226-227].

Як правило, на посади вищих урядників – предводителів дворянства губерній та повітових, президентів головного і совісного судів (суд для шляхетських родинних справ), куратора гімназії, – обирали людей, старших за віком, фамільних та заможних. Депутатами головного, карного і совісного судів обирали молодших, здібніших, часто неодружених, відкриваючи їм тим самим шлях до подальших „обивательських почестей“ [17, 49-51, 120-121].

У 1852 році з приходом на посаду генерал-губернатора Південно-Західного краю І.І.Васильчикова постав новий погляд на справи і заводилась нова система управління, що проявилася спочатку в більш делікатному і довірливому ставленні до представників польського елемента. Далі ця довіра переходила і в установи. Призначення чиновників на всі посади у повітах зосереджувались раніше в управлінні генерал-губернатора. Після 1852 року право призначення надавалось цивільним губернаторам губерній, що складали Південно-Західний край. За генерал-губернатором залишалось лише право згоди чи незгоди у випадку призначення стряпчих, городничих і справників. Також було значно полегшено умови вибору дворянством різних посад щодо судової частини. Для цього дворянин повинен був мати урядовий чиновницький ранг. Відкривався вільний доступ полякам і католикам на поліцейські посади і на посади вихователів державних навчальних

закладів. В результаті, протягом 10 років справа дійшла до того, що вся місцева адміністрація, за виключенням найвищих посад, була зайнята поляками або полонізованими росіянами чи українцями, найчастіше одруженими на польках тощо. Адміністратори-поляки, які тримали у своїх руках більш впливові місця, захищали польські інтереси особисто або ж посередництвом сторонньої допомоги; судді-поляки вирішували справи на користь своїх одноплемінників, особливо при зіткненні поміщиків із селянами і православним духовенством; мирові посередники-поляки, захопивши у свої руки масу колишніх поміщицьких селян, експлуатували їх на свою користь; поляки, які зайняли місця у відомстві державного майна, тримали у своїх руках інтереси казенних селян і т.д. Саме російське суспільство тоді не ставилось вороже до поляків. Спочатку це зумовлювалося антипатіями до репресивних заходів сорокових років, які однаково тяжили також і над росіянами, а потім, наприкінці п'ятдесятих, під впливом ліберального і космополітичного напрямків. [15, 170,177].

Іншими були погляди української інтелігенції на польське питання. Після скасування кріпосного права політичні шляхи українофілів і російських слов'янофілів розійшлися. Приводом став польський з'їзд у Городні, на якому поляки висунули свої права на Правобережні губернії, що ніби з давніх-давен належали Польщі. Слов'янофіли всупереч цьому оголосили правобережні землі України „відвічно російськими“. Українська ж інтелігенція заперечувала обом. В українському таборі заявили, що українці мають самі думати про себе й так, як хочуть, не запитуючи нікого, отже, не потребують опіки ні росіян, ні поляків. Розуміється, що великодержавні претензії як поляків, так і росіян не терпіли українських націоналів. І тому обидва табори накиннулися на „сепаратистів“, до числа яких відносили, зокрема ліберального Галагана (відомого своєю громадською діяльністю поміщика з Київщини), в якого бували відомі на той час українофіли Дорошенко та Глібов. Галагана звинувачували в тому, що він разом з іншими капіталістами побивався про купівлю маєтків у Західному краю виключно особами українського походження [11, I, 309-310].

На претензії поляків перед повстанням 1863 року відгукнувся В. Антонович, відомий історик, який в одній зі своїх праць писав: „Ніякі історичні події, які служать польським патріотам доказами прав Польщі на Південно-Західну Русь, в теперішній вік не мають значення“. Звертаючись до поляків, Антонович промовляв: „...Пора, брати поляки, пора залишити ваші погудки („старі пісні“ – О.К.), пора усвідомити повну, зовсім відсутність в теперішній час усяких прав польської народності на наш край, пора поводитися

з нами, як з народом рівним собі, поважати наше прагнення до самостійності і незалежного розвитку наших народних сил, а не вважати нас масою, яка годиться лише для того, щоб послуговувати сирим матеріалом для польської національності“ [11, Т.2., 51].

У свою чергу, зіштовхнувшись з українофілами на одному шляху до зовсім протилежних цілей, поляки блокувалися з російською адміністрацією, ставали донощиками на українофілів як на революціонерів, які готують нову уманську різню. Головна адміністрація краю під впливом польських поміщиків і донесень місцевої поліції, що складалась з поляків, так само бачила більшу небезпеку в українських та південно-російських агітаторах. Через це над українофілами встановлювався більш суворий нагляд, ніж за поляками [15, 166-167].

Корінним чином змінилося ставлення уряду до поляків після повстання 1863 року. Вже у листопаді 1863 року газета „День“ писала: „В теперішній час у Південно-Західному краї до 1,5 тисячі чиновників-поляків. Є між ними, без сумніву, такі, які нешкідливі, які довели вірність російському уряду довголітньою службою. Проте більшість шкідлива“ [16]. Станом на листопад 1863 року в самому м. Кам'янці-Подільському, згідно інформації тієї ж газети за грудень 1863 року, „...в цивільній палаті на 35 службовців було всього 4 православних – 2 члени і 2 канцеляристи, в казенній палаті – зі 150 її членів було тільки 26 православних, те саме майже і в інших місцях“ [12].

Така ситуація, зрозуміло, бентежила царський уряд. Тому, особливо після повстання 1863 року, період ліберального ставлення до поляків, який тривав з 1853 до 1863 року, завершився. Починався етап нового набагато енергійнішого та ефективнішого, ніж після повстання 1830 року, наступу царату на політичні та економічні позиції польської панівної верстви краю.

Польська шляхта Правобережної України в 30-60-х рр. XIX століття була тісно пов'язана з польським національно-визвольним рухом. Цей зв'язок був зумовлений тим, що тут проживало близько 400 тис. поляків [1, 141], в тому числі на Поділлі приблизно – 200 тис. (7). Як зазначалося вище, у перші роки після приєднання Правобережжя до Росії (1793 рік) самодержавство змушене було зважати на інтереси панівних верств польського населення, надало польській шляхті привілеї російського дворянства, залишило чинним Литовський статут, державною мовою поряд з російською визнавалась і польська. На державні посади в губерніальні та повітові органи України призначалися й обиралися поляки-дворяни [1, 141].

Обмеження в політичних і економічних правах польського населення розпочалося після повстання 1830 року. Поміщики,

ділові кола, не будучи прихильниками збройних методів боротьби за національне визволення, хоч і не відмовились від ідеї відновлення незалежності Польщі з її колишніми порядками, сподівались досягти цього або шляхом тиску на царський уряд, або домовленості з ним. У кожному випадку польська верхівка намагалась спрямувати національно-визвольний рух у певне річище, цілковито підкорити його своєму впливові. По-іншому ставились до відновлення незалежності Польщі безземельна і малоземельна шляхта, селяни, міські низи, службовці, деяка частина дрібної буржуазії. Ці верстви виступали за знищення феодальних порядків і з цим пов'язували відновлення національної незалежності та завоювання свободи. Необхідно відзначити, однак, що строкатий соціальний склад цього табору не був єдиним за своїми політичними прагненнями та методами боротьби. Та незважаючи на внутрішні суперечності цього табору, більшість його учасників об'єднувало прагнення відновлення незалежності Польщі.

Основною формою політичної боротьби поляків на Поділлі на початку 60-х рр. XIX століття були релігійні та патріотичні маніфестації, носіння трауру в пам'ять про загиблих у Варшаві в лютому 1861 року, а також співання патріотичних гімнів у костелах. Подільський губернатор у своєму посланні до генерал-губернатора І.І.Васильчикова зазначав: „3 квітня (1861 року. – О.К.) було здійснено у Вінницькому капуцинському монастирі траурне служіння і панахиду на згадку про варшавські події. На домовину, поставлену за звичаєм католиків посеред костелу, покладені були 5 тернових вінків, убраних триколірними кокардами. На проведенні цього богослужіння присутнім було майже все дворянство Вінницького повіту, ... а також і міське католицьке населення. Після закінчення панахиди був проспіваний, зрештою без участі дворянства, патріотичний гімн і зроблено значний грошовий збір... Отримані мною донесення Брацлавського, Літинського і Вінницького городничих і справників про проведення таких самих панахид у Брацлаві і Тульчині ще 16 березня, у Літині – 29 березня і у Вінниці – 3 квітня“ [14, – Оп.811. – Спр.51. – Арк.288].

Звичайно, російська адміністрація не могла спокійно дивитися на такий розвиток подій. У вересні 1861 року генерал-губернатор І.І.Васильчиков надіслав повітовим предводителям дворянства наказ, у якому говорилося: „...До теперішнього часу я отримую ще донесення про співи по костелах деякими прихожанами-католиками, переважно із сімейств поміщиків і дворян, польських патріотичних гімнів та пісень, і про носіння деякими жінками-католичками траурного вбрання. Поліція не може вбачати в цьому нічого іншого, крім заяв про бажання і намагання виступити проти

існуючого урядового порядку, і внаслідок цього зобов'язана забороняти і переслідувати це на точній основі закону“ [9].

Разом з тим треба відзначити, що, на відміну від інших, Подільська губернія у політичному відношенні була порівняно спокійною. Але вже восени 1862 року подільське дворянство здійснило свого роду демонстрацію – „адрес“ (письмове звернення) на ім'я російського імператора з проханням про приєднання Західного краю до Царства Польського. Ця подія мала широкий резонанс у тогочасному політичному житті всіх західних губерній Росії і серйозно стурбувала царський уряд. Реакція з боку російської адміністрації була однозначною: „...усі заяви і вимоги польської шляхти – це нахабність та обман“ [14, – Оп.812. – Спр.195. – Арк. 40-43 зв.]. У київській пресі після того з'являлись різкі статті на зразок: „Еще новая, более дерзкая и широкая затея некоторых псевдополяков, помещиков, живущих в Подольской губернии“ [4]. Подільський губернатор у своєму листуванні з міністром внутрішніх справ П.А.Валуєвим зазначав: „...Про адрес цей я (губернатор – О.К) не можу нічого сказати; він до такої міри нахабний і безглуздий, що не знаходжу слів це виразити. Надто зухвалий вибрик дворян-поляків Подільської губернії викликає необхідність особливих заходів для їх приборкання“ [14, – Оп. 812. – Спр.195. – Арк. 51-53 зв.].

У жовтні 1862 року вийшов царський указ, у якому йшлося про те, що: „...Государ Император... вбачає, що дворяни, які підписали на губернському з'їзді ...прохання, виклали у ньому місцеві потреби, що відносяться дійсно до їх губерній, як це дозволено законом, проте нахабно засуджують встановлений державними законами порядок управління, відверто розкрили прагнення до зміни його і до порушення цілості імперії“ [14, – Оп. 812. – Спр.195. – Арк.207].

Як наслідок, виконуючого обов'язки губернського предводителя дворянства і усіх повітових предводителів, які підписали „адрес“, було звільнено з посад і відправлено до Санкт-Петербурга для проведення над ними суду урядового Сенату.

Згадуючи про події навколо „адресу“ і контролю відносно судових справ, відомий польський публіцист того часу Т.Бобровський писав: „Справа провадилася слідчим порядком і при закритих дверях. Всі власне зволікали на незнання російської мови. Один тільки Ліпковський, маршалок Гайсинського повіту, не вдаючись до дитячих відповідок заявив, що не хотів вдіяти чогось каригідного і зрозумів ненотрібність того.

...Маршалком губерніяльним став граф Морков, власне той з росіян, що не підписав“ [17, 445]. З іншого боку, як писав М.П.Драгоманов у своїй праці „Историческая Польша и Великорусская демократия“. „...Декотрі з тих предводителів, що

підписали адрес, під час суду над ними в сенаті, оголосили, що в приєднанні до Царства Польського вбачають єдину гарантію від підступів партії „хлопоманів“, як тоді називали свідомих українців“ [3, 126].

Головних винуватців написання і подання „адресу“ після вироку суду було заслано за межі Південно-Західного краю. Так, наприклад, Скибневського вислано до Кишинева, Совинського – в Курськ, Якубовського – в Катеринослав. Проте вже у другій половині 60-х років їм було дозволено повернутись на батьківщину, хоча й зі встановленням за ними таємного нагляду [14, – Оп. 812. – Спр. 195. – Арк. 213, 289, 359 зв., 510 зв., 540].

Відносна м'якість покарання пояснювалась тим, що російський уряд не бажав здобувати собі в особі засуджених поляків ще більш лютих ворогів, оскільки, на його думку, вислання їх за кордон могло би принести більше шкоди, ніж їхня присутність у межах імперії.

Крім того, у зв'язку з написанням польськими поміщиками „адресу“ Олександром II було оголошено про обов'язковий викуп селянських наділів зі знижкою на користь селян на 25 відсотків з масивів тих поміщиків, що підписали „адрес“. Як говорилось у наказі, „це було би уроком для дворян за їх зухвальство, а з іншого боку, ще більше прив'язало б селян до уряду“ [14, – Оп.812. – Спр.227. – Арк.5]. Немало розмов було у той час про те, що подільський „адрес“ позначився на хворобі, яка звела генерал-губернатора І.І.Васильчикова у могилу [15, 207].

Також подільська знать брала участь у створенні різного роду легальних товариств, у яких під вивіскою економічної діяльності планувала розгортати політичну активність. Таким було „Землеробське товариство“, створене у 1859 році у Варшаві й очолене А.Замойським, філіал якого знаходився у Києві з осередками на місцях, в тому числі у Кам'янці-Подільському. Учасники товариства сподівалися розробити селянську програму і висунути питання про надання Царству Польському автономії, а також приєднання до польських земель Литви, Білорусії та Правобережної України. Російським урядом у квітні 1861 року це товариство було закрито, а з ним припинили свою діяльність філіали й осередки [6; 143, 144].

Таким чином, на початку XIX століття майже всі адміністративні і судові посади в південно-західних губерніях, на Поділлі зокрема, були зайняті поляками, які, хоч і не брали дійової участі у суспільно-політичному житті краю, проте не забували свого походження й вичікували сприятливого моменту для відповідного виступу. Водночас відзначимо, що у період між повстаннями 1830-1863 років основними складовими політичного

життя поляків на Поділлі були: виховання підрастаючого покоління у дусі католицизму й польськості, проведення антиросійських маніфестацій, проголошення антиімперських заяв лідерами дворянства і надання політичних цілей організації економічного життя дворянства. Незважаючи на існування у політичному русі різних напрямків, усіх їх об'єднувала єдина мета – відновлення незалежності Польщі у кордонах 1772 року.

1. Баженов Л.В. Репресії царизму проти польського населення Правобережної України у 30-40-хх. рр. XIX століття // Українське слов'янознавство. – 1972. – № 6.
2. Державний архів Хмельницької області. – Ф.228. – Оп.1.
3. Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия. – Женева, 1881.
4. Еще новая, более дерзкая и широкая затея некоторых псевдо-поляков, помещиков живущих в Подольской губернии (ред. статья) // Вестник Юго-Западной России. – К., 1862. – Т.2. – Октябрь.
5. Левицкий О. О положении крестьян Юго-Западного края во второй четверти XIX века // Киевская старина. – 1906. – Июль-август. – Т.93.
6. Марахов Г.И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. – К., 1967.
7. Мысли чеха И.Ренка о поляках и русских (ред. статья) // День. – 1863. – № 47.-23 ноября.
8. Полное Собрание Законов Российской Империи. – СПб., 1832. – Т.6, отд.2.
9. Предписание генерал-губернатора И.И.Васильчикова уездным предводителям дворянства // Подольские губернские ведомости. – 1861. – № 37.
10. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К., 1895.
11. Слабченко М. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Одеса, 1925. – Т.1. – Харків, 1927. – Т.2.
12. Сообщения корреспондентов из Каменец-Подольской губернии // День. – 1863. – № 52. – 21 декабря.
13. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. Материалы и исследования, собранные П.П.Чубинским. – СПб., 1872. – Т.7.
14. Центральний державний історичний архів України. – Ф.442.
15. Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838-1863). – К., 1864. – С. 25, 26.
16. Юзефович В. Из Киева // День. – 1863. – № 48. 30 ноября. – С.10.
17. Bobrowski T. Pamiętnik mego życia. – Lwów, 1909. – Т.1.

Олександр Козій. Польська шляхта Поділля в системі державного управління і політичного життя між повстаннями 1830-1831 і 1863 рр. У пропонованій статті зазначається, що на початку XIX століття майже всі адміністративні і судові посади в південно-західних губерніях Росії, на Поділлі зокрема, були зайняті поляками. Однак після повстання 1830-1831 років і особливо

1863 року, у результаті наступу самодержавства на адміністративні й економічні позиції польського населення, Подільський край було значною мірою деполонізовано та зросійщено.

Александр Козий. Польская шляхта Подолья в системе государственного управления и политической жизни между восстаниями 1830-1831 и 1863 гг. В предложенной статье отмечается, что в начале XIX века почти все административные и судебные должности в юго-западных губерниях, на Подолье в частности, были заняты поляками. Однако после восстания 1830-1831 годов и особенно 1863 года, в результате наступления самодержавия на административно-политические позиции польского населения, Подольский край был в значительной мере деполонизирован и русифицирован.

Olexandr Koziy. The Polish nobility of Podillya in the system of the state government and political life between the 1830-1831 and 1863 uprisings. In the given article the author points out that at the beginning of the 19th century almost all administrative and judicial posts in the south-western provinces, specifically in Podillya, were held by the Poles. Nevertheless, after the 1830-31 uprising, and especially after the 1863 uprising, the territory of Podillya was to a great extent depolonized and rusified as a result of the attack of the autocracy on the administrative, political positions of the Polish population.